

מתן

על הפרק

התכנית השש-שנתית המקוונת
ללימוד שבועי של נביאים וכתובים

משלי כג-כד

הקובץ השלישי

את הקובץ השלישי בספר (כב, יז-כד, כב) ניתן לכנות "דברי חכמים" בגלל הכתוב בראשו: "הט אָזְנְךָ וְשִׁמְעֵ דְבַרֵי חֲכָמִים", ובגין הכותרת ליחידה הבאה אחריו: "גַּם אֶלֶּה לְחֲכָמִים" (כד, כג) המוצגת כנספח או תוספת ליחידה לקובץ זה. בשונה מהקובץ השני, קובץ זה נבדל במבנהו הספרותי מן הקובץ הספרותי שקדם לו ומזה הבא אחריו. במקום הפתגם הקצר, המנוסח בגוף שלישי נסתר והמביע אמיתות כלליות, באות כאן יחידות ספרותיות גדולות יותר, המקיפות פסוקים אחדים והמתרחבות לעתים לשיר של ממש, כגון השיר על השיכור (כג, כט-לה). הקובץ בנוי במתכונת של הוראת אב לבן, המאופיינת בפנייה "בני" (פרק כג: טו, יט, כ; פרק כד: יג, כא) ובלשון ציווי נוכח. הקובץ מכיל הוראות בנושאים שונים התואמים לקובצי הפתגמים האחרים בספר משלי. ועוסק בטיפוסי אנשים שונים: עני, צדיק ורשע, חכם ואויל, אויב, אדם רם-דרג, וכדומה.

דיבור נבון ואומנות הנאום

פרק כב, כא: לְהוֹדִיעַ קֶשֶׁט אֶמְרֵי אֶמְת לְהַשִּׁיב אֶמְרֵי אֶמְת לְשִׁלְחָהּ.
פרק כג, ט: בְּאֶזְנֵי כְסִיל אֶל תִּדְבֹר כִּי יָבוֹז לְשִׁכַל מְלִיךָ.

1. פתגמים המדברים בשבח הדיבור הנבון והשכנוע חוזרים ונשנים לכל אורך הספר בגלל נחיצותם בחיי היום יום של המשפחה, השבט והמדינה. עיינו בקובץ ועמדו על שבח הדיבור הנבון. דיבור של דמויות חכמות שמצילות את המצב בזכות דיבורן מופיע במקרא. כפי שמציין רופא בשמ"ב יד, ב-כ מביא יואב אישה חכמה מתקוע, כדי שתשכנע את דוד להשיב את אבשלום על ידי סיפור משל אוטוביוגרפי כביכול. ואישה חכמה אחרת, מאבל בית מעכה, משכנעת את יואב לחשוך את העיר תמורת ראשו של שבע בן בכרי (שמ"ב כ, טז-כב). היא משתמשת בפתגם כדי לשכנע את יואב, ואחר כך באה 'אל כל העם בחכמתה' (כ, כב) כלומר בכוח הרטוריקה שלה. שתי הנשים הללו 'חכמות' כי הן יודעות לשכנע בדיבורן... דומה להן חושי הארכי, רועה דוד. נאמו (שמ"ב יז, ז-יג) הוא דוגמה מובהקת לאמנות השכנוע של החכם, הבאה לשכלולה באווירה המתוחכמת של החצר. תוכן הנאום הוא 'עצה' שהחכם 'יועץ'. העצה היא סגולתו של החכם כמו שנאמר בירמיהו יח, יח: "כִּי לֹא תֵאבֵד תוֹרָה מִפִּיהוּ וְעֵצָה מִחֻמְרוֹ וְדָבָר מִנְּבִיא לֹכֵן וְנִגְהוּ בְלִשׁוֹן וְאֵל נִקְשִׁיבָה אֶל כָּל דְּבָרָיו" העצה היא לחכם, כמו שהתורה לכהן, והדבר לנביא. תפיסה זו של החכם כאמן הדיבור והשכנוע אכן נתנה את אותותיה בספר משלי. בפרק י, יג נאמר "בְּשִׁפְתַי נִבּוֹן תִּמְצָא חֲכָמָה וְשִׁבְט לְגוֹ חֶסֶד לֵב", בפרק טו, ב "לְשׁוֹן חֲכָמִים תִּיטִיב דָּעַת וְפִי כְסִילִים יַבִּיעַ אֲגָלָת", וכן פס' ז "שִׁפְתַי חֲכָמִים יָרִוּ דָּעַת וְלֵב כְּסִילִים לֹא יָכוּ". עיינו בקובץ השלישי ובדקו מה מאפיין את לשון החכם? היפוכו של החכם הוא הכסיל. מה מאפיין את דיבורו?

ניהול וכתביבה: ד"ר נאוה כהן • ריכוז: אילנה חדד

© כל הזכויות שמורות. מתן על הפרק. מתן ירושלים • טל': 02-5944555

מתן ומתן

מכון תורני לנשים ע"ש שרה בת יצחק יעקב רעננערט
The Sadie Rennett Women's Institute for Torah Studies

חכמה וצושר

פרק כב, ז: עֲשִׂיר בְּרָשִׁים יִמְשׁוּל וְעֶבֶד לֵוָה לְאִישׁ מְלוֹה.
פרק כז, ג-ד: בְּחֻכְמָה יִבְנֶה בַּיִת וּבְתַבּוּנָה יִתְכַוֵּן.
וּבְדַעַת חֲדָרִים יִמְלֵאוּ כָּל הוֹן יָקָר וְנִגְעִים.

2. דיבורים בשבח העוני נדירים בספר משלי. ראו למשל: "חֻכְמָם בְּעֵינָיו אִישׁ עֲשִׂיר וְדָל מִבֵּין יַחְקְרֵנּוּ" (פרק כח, יא). גם בקשת הדרך הממוצעת, לא עוני ולא עושה, כמו בפרק ל, פסוקים ח-ט נדירה מאוד. האווירה הכללית היא חומרנית. הספר מייעץ כיצד להגיע לעושר ולכבוד: "רַבִּים יַחְלוּ פָּנָיו נְדִיב וְכָל הָרַע לְאִישׁ מִתָּן. כָּל אֲחֵי רָשׁ שֹׁנְאָהוּ אִף כִּי מְרַעְהוּ רְחֻקוֹ מִמֶּנּוּ מִרְדֵּף אֲמָרִים לֹא לוֹ הַפֶּה" (יט, ו-ז), "כָּל יָמֵי עֲנִי רַעִים וְטוֹב לֵב מְשִׁתָּה תִמְיֵד" (טו, טו). האיש המצליח והעשיר נקרא לזכור את אחיו הדל מטעמים תועלתיים "אֲטִם אֶזְנוֹ מִזַּעֲקַת דָּל גַּם הוּא יִקְרָא וְלֹא יַעֲנֶה" (כא, יג). עיינו בקובץ השלישי ורפרפו בשאר הקבצים. מהן סכנות העושר?

צושר

3. החכמים נוכחו לדעת שהאיש החרוץ והפרודוקטיבי, היודע לפעול בחכמה ולחשב את דבריו כהלכה, זוכה להצלחה חומרית ולמקום מכובד בחברה. פתגמי ספר משלי חוזרים ומגנים את העצל הבטלן וחוזרים ומשבחים את הפיקח היודע לכלכל בחכמה את מעשיו ואת דבריו. הצלחתו תבוא לו מתוך חריצות, תבונה במשא ומתן עם אנשים, פקחות מעשית, מתינות ושיווי משקל נפשי. עיינו בשיר המוקדש לעצל ובפתגמים הרבים שנאמרו בגנות העצלות. מהי הסכנה בעצלות? מדוע החכמים רואים בה תכונה כל כך מסוכנת?

שיר על העצל (כד, ל-לד)

(ל) עַל שְׂדֵה אִישׁ עָצַל עֲבַרְתִּי וְעַל כַּרְם אָדָם חָסַר לֵב.
(לא) וְהִנֵּה עֵלָה כָּלוּ קִמְשָׁנִים כָּשׁוּ פָּנָיו חֲרָלִים וְגֵדֵר אֲבָנָיו נִהְרָסָה.
(לב) וְאֶחָזָה אֲנִכִּי אֲשִׁית לִבִּי רְאִיתִי לְקַחְתִּי מוֹסֵר.
(לג) מְעַט שִׁנּוֹת מְעַט תְּנוּמֹת מְעַט חֶבֶק יָדַי לְשֹׁכֵב.
(לד) וּבָא מִתְהַלֵּךְ רִישָׁה וּבְמַחְסְרֶיהָ כָּאִישׁ מְגֹן.

פתגמים בגנות העצלות:

פרק י, (ה): אֲגֵר בְּקוֹץ בֵּן מְשֻׁכֵּל נִרְדָּם בְּקָצִיר בֵּן מִבִּישׁ.
פרק י, (כו): כַּחֲמֵץ לְשֵׁנִים וְכַעֲשָׂן לְעֵינָיִם בֵּן הָעָצַל לְשִׁלְחוֹ.
פרק יג, (ד): מִתְאַוָּה וָאִין נִפְשׁוּ עָצַל וְנִפְשׁ חֲרָצִים תִּדְּשָׁן.
פרק טו, (יט): דִּרְבָּה עָצַל כְּמִשְׁכַּת חֶדֶק וְאַרְחַ יִשְׁרִים סִלְלָה.
פרק יט, (טו): עֲצָלָה תִפְּוֵל תִּרְדָּמָה וְנִפְשׁ רְמִיָּה תִרְעֵב.
פרק יט, (כד): טָמֹן עָצַל יָדוֹ בְּצַלְחַת גַּם אֵל פִּיהוּ לֹא יִשִּׁיבָנָה.
פרק כ, (ד): מִחֲרֹף עָצַל לֹא יִחְרֹשׁ יִשְׁאֵל וְשָׂאֵל בְּקָצִיר וָאִין.
פרק כ, (יג): אֵל תִּאָּהֵב שְׁנֵה פֶן תִּנְרַשׁ פִּקַּח עֵינָיו שְׂבַע לָחֶם.
פרק כא, (כה): תִּאָּתַת עָצַל תִּמְיֵתָנּוּ כִּי מֵאֲנֹו יָדָיו לַעֲשׂוֹת.
פרק כב, (יג): אָמַר עָצַל אֲרִי בְחוּץ בְּתוֹךְ רְחֻבֹת אֲרָצָח.

להיות מוכן להתחלף ושכרון

זקוביץ סבר ש"דעתם של חכמים שהניחו לנו אוצרות תבונה וניסיון בין עלי ספר "משלי שלמה", לא הייתה נוחה משתיית יין. השתייה יאה לטוטים: 'לץ היין המה שכר וכל שגה בו לא יחכם' (כ, א), ואף הרשעים ימצאו מפלט בכוס המשקה. כשם שהשוטה השותה לא יחכם, כן לא יעשיר העני המבקש לו מעט שמחה ביו: 'איש מחסור אהב שמחה, אהב יין ושמן לא יעשיר' (כא, ז). סביאת היין, כמוה כזלילת הבשר, גם מפילה שינה על בעלי הכרס המלאה והופכת אותם לעצלים ולדלים: 'אל תהי בסבאי יין בזללי בשר למו. כי סבא חולל יורש וקרעים תלביש נומה' (כג, כ-כא). גם אמו של המלך למואל מבהירה לבנה כי ראוי לו לרחוק מנשים ומיין. גם היא יודעת שהיין הוא סם לעניים 'תנו שכר לאובד ויין למרי נפש. ישתה וישכח רישו ועמלו לא יזכר עוד' (לא, ז-ו). אך אל להם לבני המעלה הנושאים בעול השלטון, המשפט והצדק לשגות בשתייה, פן יאבד להם כושר השיפוט ושיקול הדעת: 'אל למלכים למואל אל למלכים שתו יין ולרחנים אי שכר. פן ישתה וישכח מחקק וישנה דין כל בני עני' (שם, פסוקים ד-ה)

(י' זקוביץ, "למי אוי למי אבוי": משלי כג, כט-לה: אזהרת חכמים נגד שתיית יין, מגוון דעות והשקפות על היין במקורות)

4. האדם המצליח חייב להיזהר מהתהוללות ושכרון "אל תהי בסבאי יין בזללי בשר למו. כי סבא חולל יורש וקרעים תלביש נומה" (כג, כ-כא). עיינו בשיר הלעג לשותי היין, בהוראות אני ובדבריו של י' זקוביץ. שימו לב לתיאורים הציוריים המפורטים של השיכור. מהי הסכנה הגדולה בשכרות?

משלי פרק כג

- (כט) לְמִי אוֹי לְמִי אֲבוֹי לְמִי מְדוּנִים מְדִינִים לְמִי שִׁיחַ לְמִי פִּצְעִים חָנָם לְמִי חֲכָלָלוּת עֵינַיִם.
- (ל) לְמֵאֲחֵרִים עַל הַיַּיִן לְבָאִים לְחַקֵּר מִמָּסָה.
- (לא) אֵל תֵּרָא יוֹן כִּי יִתְאַדָּם כִּי יִתֵּן בְּכִיס בְּפוֹס עֵינֹו יִתְהַלֵּךְ בְּמִישְׁרָיִם.
- (לב) אֲחֵרִיתוֹ כְּנֶחֱשׁ יִשָּׁה וְכִצְפֻעֵי יִפְרֹשׁ.
- (לג) עֵינָיו יֵרָאוּ זָרוֹת וְלִבָּהּ יִדְבֵר תְּהַפְּכוֹת.
- (לד) וְהֵייתָ כְּשֹׁכֵב בְּלֵב יָם וְכִשְׁכֵּב בְּרֹאשׁ חִבְלֵי.
- (לה) הַכּוֹנֵן בֵּל חֲלִיתִי הֶלְמוּנִי בֵּל יִדְעֵתִי מְתִי אֲקִיץ אוֹסִיף אֲבַקְשֶׁנּוּ עוֹד.

אזהרה דומה ברעיונותיה נמצאת בהוראות "אמנאפה המצרי" כתב יד קדום ממצרים:

אל תגש לבית משתה השיכור,
ולא יספר שני מוצא פיו.
לא תדע אשר תדבר, תיפול וגופך ירוסק, ואחר לא תתן לך יד.
רעוך ישתוהו (את השיכור) ויאמר: הרחיקו את שותהו!
ובאו לקרוא אותך להועץ בה,
ואתה - שוכב על האדמה ואתה כמו נער קטן.
גרינץ, ספרות מצרים העתיקה, עמ' 153.

י' זקוביץ: שירנו הוא איפוא כפרודיה על שיר אוהבים, על יציאת האהובה לחפש אחר בחיר ליבה. האהוב לרעה הוא כבקבוק לשיכור, ולשמו הוא נכון להסתכן ואפילו לספוג מלקות. לכאורה מחזקת תשובת השיכור את הרושם כי שירנו מדבר בגנות המשתה. השתיין הוא חסר תקנה, כמוהו כאוויל שאין תקוה ממנו: "אם תכתוש את האויל במכתש בתוך הריפות בעלי לא תסור מעליו אולתו" (משלי כז, כב), וכעצל המשיב על השאלה: "עד מתי עצל תשכב מתי תקום

משנתך" (משלי ו, ט): "מעט שנות מעט תנומות מעט חבק ידיים לשכב" (פסוק י). מאידך גיסא דומה כי השיכור מצליח להזים את טענות החכם: בפצעים לא חש, וממילא לא עקרו ממנו המכות את התאוה ליין. זאת ועוד, יחס דו-ערכי כלפי שתיית היין מצינו לא רק בתשובת השיכור אלא גם בחידה הכפולה (ובעיקר בחידת שמאל), וכמובן בראש אזהרת החכם בפסוק לא, שיש בו כדי להגביר את הפיתוי לשתיה. ולא זו אף זו, ההפרדה בין הטפת החכם לבין תשובת השתיין היא חלק ממעשה הבדיון הספרותי. גם בדברי השיכור נכתבו על ידי החכם; הוא ולא אחר נתן בפי השיכור את המילה האחרונה בשיח, את התשובה הניצחת. מכן שאין אפוא לסכם ולומר כי חיברנו הוא ביטוי נוסף של גנאי לשתית היין. אדרבא, החיוב והשלילה משמשים בו בערבוביה, כיאה לדברי חכמים שאינם רואים את העולם בפשטות, בצבעי שחור ולבן, אלא בוחנים אותו במורכבותו, בשלל גווניו.

הרחבה: א' הורבא

היחידה של "דברי חכמים" מיוחדת במינה ועוררה עניין רב לא בגלל צורת פתגמיה וההשקפות המיוחדות שבה, אלא בגלל הזיקה בינה, או בין חלקים ממנה, לבין הוראות אמנאפה המצרי, אחד הגילויים החשובים ביותר להבנת ספרות החכמה של המקרא בכלל, ולחקר ספר משלי בפרט. החיבור המצרי הוא מעין צוואה רוחנית או מוסרית של אמנאפה המצרי שהיה "סוכן השעורה, מכלכל השליש, תוכן התבואה" וכו'. היצירה פורסמה לראשונה בתרגום אנגלי בשנת 1923 ומיד הושם לב לנקודות דמיון מפליאות, הן בלשון, והן ברעיונות עם היחידה כב, יז-כז, כב. הוראות אמנאפה ו"דברי חכמים" נחשבו קרובים זה לזה עד כדי כך שפה ושם הוצע לתקן את הטקסט המקראי על סמך הטקסט המצרי. אף נתגלעה מחלוקת ארוכת ימים בשאלה מה קדם למה ומה השפיע על מה. מחלוקת זו הוכרעה בשנות השישים של המאה העשרים. לעת עתה רוב החוקרים האחרונים סבורים שהוראות אמנאפה הן שהשפיעו על "דברי חכמים" ולא להפך, אם כי כמה חוקרים עודם מכחישים כל קשר בין החיבורים. החיבור המצרי מתוארך לתקופה הרעמססית (מאות יב-יא לפנה"ס) אף על פי שכתבי היד שלו מאוחרים יותר, כך שלא ייתכן שהטקסט המקראי בצורתו הנוכחית יהיה הקדום מן השניים. וגם אם מצאנו בהוראות אמנאפה וכלשון השפעות שמיות ניתן להסבירן כתופעות רגילות בספרות המצרית בכללותה, ולא כתוצאה מהשפעה ספרותית של יצירה מסוימת על זולתה. אחת התרומות המובהקות שתרמו הוראות אמנאפה להבנת "דברי חכמים" נגעה לבעיית המבנה הספרותי של מש' כב, יז-כז, כב. הוראות אמנאפה בנויות ממבוא המספר על המחבר, בעל היצירה ועל נסיבות כתיבתה, ואחריו שלושים סעיפים המכונים 'בתים'. הבית האחרון פותח במלים 'ראה לך שלושים בתים אלה'. מכאן למדים שמספר הבתים היה מכוון ובעל משמעות ולא היה דבר של מה בכך. הועלתה סברה שהיחידה המקראית אף היא מורכבת ממבוא ושלושים הוראות. אות להרכב הזה נמצא במשלי כב, כ: "הלא כתבתי לך שלשים (כתיב שלשום) במעצות ודעת". מלים אלה שהיו סתומות, ועצם קריאתן לא היתה ברורה, ופורשו בכל מיני פירושים דחוקים, נתפרשו עתה לאור הוראות אמנאפה והאמירה המפורשת בסופן, שלפיהן הציעו חוקרים לתקן את נוסח המסורה ולגרס 'הלא כתבתי לך "שלושים" והכוונה לשלושים סעיפי הוראות שיבואו להלן. רוב החוקרים אכן קיבלו את התיקון. אך מיעוטם סבורים שאין ביחידה שלושים הוראות ושאין לנתח את הטקסט המקראי על סמך המקבילה המצרית, וודאי שאין לתקנו. גם החוקרים המקבלים את התיקון והמנתחים את המבנה על סמך הטקסט המצרי חלוקים בזיהוי המדויק של שלושים הוראות.

(א' הורבא, משלי בתוך פירוש מדעי למקרא - מקרא לישראל (עורך ש' אחיטוב), בירושלים עם עובד י"ל מאגנס, 2012 עמ' 441-442)